

Osmanlı Mimarisinde Meydan Çeşmeleri

Fazilet KOÇYİĞİT *

ÖZ

Tüm dünyada değişim rüzgârlarının estiği XVIII. Yüzyılda Osmanlı mimarisinde de değişimlerin yaşandığı görülmektedir. Bu yüzyılda Osmanlı mimarisinde sivil mimariye önem verilmiş ve mimaride çeşmeler önemli bir yer teşkil etmiştir. Çeşmeler, üslupsal özellikleri ile Osmanlı sanatında yaşanan değişiklikleri gözlemlememize olanak sağlamaktadır. Özellikle meydan çeşmeleri hacimsel ve üslupsal olarak geçirdiği değişimlerle dikkatleri üzerine çekmektedir. Meydan çeşmeleri adından da anlaşılacağı üzere halkın su ihtiyacını karşılamak üzere meydanlara inşa edilen çeşmelerdir. Sadece fonksiyonel amaçlarla inşa edilmeyen meydan çeşmeleri sosyal bir değişimin de habercisi olmuşlardır. Bu bağlamda meydan çeşmelerinin en çarpıcı örneklerini devletin başkenti olan İstanbul'da görmek bir tesadüf değildir. Buna ek olarak Osmanlı şehirlerinde meydanların plansız, tesadüfi oluşumu bu çeşmelerin konumlanması açısından da önem arz etmektedir. Bu makalede XVIII. Yüzyılda yaşanan değişimin mimarideki temsilcileri olan meydan çeşmelerinden örnekler verilerek Osmanlı mimarisinde meydan çeşmelerinin oluşumu mercek altına alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çeşme, Meydan Çeşmesi, Osmanlı Mimarisi, XVIII. Yüzyıl, Meydan.

Public Fountains In The Ottoman Architecture

Fazilet KOÇYİĞİT *

ABSTRACT

In the eighteenth century when the winds of change blew all over the world, several changes have been seen in the Ottoman Architecture, as well. During this century, civil architecture was attached importance and fountains took an important place in the Ottoman Architecture. Fountains with their stylistic features allow us to observe the changes in the Ottoman Art. Especially public fountains have been attracted attentions with their changes on dimensions and stylistic features. As it can be understood by thier names, public fountains built in squares to provide water necessity of public. Public fountains, which were not built only for their functionality, were also the messenger of social changes. In this context, it is not a coincidence to see the striking examples of public fountains in İstanbul which was the capital of the Ottoman State. In addition to that; the unplanned and accidentally forms of squares in Ottoman cities were important for the location of this fountains. In this paper, it has tried to scrutinize the formation of public fountains in the Ottoman Architecture by giving examples of public fountains which represent the changes in the eighteenth century.

Keywords: Fountain, Public Fountain, Ottoman Architecture, Eighteenth Century, Square.

I- ÇEŞME MİMARISİNİN TİPOLOJİSİ

Çeşmeler Osmanlı Mimarisinin önemli yapılarından olup hayır amacıyla vakfedilen yapıların başında gelmektedir. Çoğu zaman bir külliye'nin bünyesinde yer alan çeşmelerin, küçük boyutlu ve diğer hayır yapılarına oranla daha az masraflı olmaları bu yapıların hayrat olarak seçilmesinde etkin rol oynamıştır.

Suyun evlere kadar ulaştırılmadığı dönemlerde mahalle çeşmeleri büyük önem kazanmış ve çeşmeler fonksiyonlarının yanı sıra biçimsel özelliklerine göre de ayrılmıştır. Çeşmeler, konumları ve şekilleri temel alınarak araştırmacılar tarafından farklı şekillerde sınıflandırılmıştır. Tanışık çeşmeleri; meydan çeşmeleri, köşe başı çeşmeleri, sokak çeşmeleri, sebilli çeşmeler ve abidevi çeşmeler olarak ayırmıştır (Tanışık, 1943, s.5). Arseven; mahalle çeşmeleri, cami çeşmeleri, şadırvan çeşmeleri, oda çeşmeleri, musluklar ve abidevi çeşmeler şeklinde sınıflandırmıştır (Arseven, 1983, s.388). Örcün Barışta ise çeşmeleri; mimariyle bağlantılı, mimariyle bağlantısız ve namazgâh çeşmeleri olmak üzere üç temel başlık altında toplamıştır. Mimariyle bağlantılı çeşmeleri, yapı içi, yapı dışı ve çeşme olarak üç bölüme ayırmıştır. Örcün Barışta'nın tipolojisinde yapı içi çeşmeleri, konut, hamam, cami; yapı dışı çeşmeleri, avlu, dış duvar, portal; çeşme ise, hazire, bahçe, çayır, sokak ve meydan olarak alt başlıklara ayrılmıştır.

Çeşme tipolojisi konusunda kapsamlı çalışmalar yapan araştırmacılardan biri de Semavi Eyice'dir. Semavi Eyice'nin yapmış olduğu tipolojide çeşmeler; cami şadırvanlarından farklı bir tür olarak anılan şadırvan çeşmeleri, sütun çeşmeleri, duvar (cephe) çeşmeleri, meydan ve iskele çeşmeleri olmak üzere dört başlık altında toplanmıştır (Eyice, 1993, C.VIII, s.279).

II- İSTANBUL MEYDAN ÇEŞMELERİ

Meydan çeşmeleri adından da anlaşılacağı üzere halkın su ihtiyacını karşılamak üzere meydanlara inşa edilen çeşmelerdir. Sadece fonksiyonel amaçlarla inşa edilmeyen meydan çeşmeleri sosyal bir değişimin de habercisi olmuşlardır. Bu bağlamda meydan çeşmelerinin en çarpıcı örneklerini devletin başkenti olan İstanbul'da görmek bir tesadüf değildir.

A - HALİL CEVKAN (ÇEVGÂN) MEYDAN ÇEŞMESİ:

Genellikle çok yüzlü olan meydan çeşmelerinin erken örnekleri XVI. yüzyıla kadar inmektedir. XVI. yüzyıla ait bir meydan çeşmesi örneği; İstanbul Kumkapı'da M.1590 yılında inşa edilmiş olan Halil Cevkan (Çevgân) Meydan Çeşmesi'dir. Eser, Halil Cevkan tarafından vakfedilmiştir. Kesme taş malzeme ile üç yüzlü yapılan bu çeşmenin altı beyitlik kitabesi Şair Fedâyi İsmail Bey'e aittir (Talasoglu, 1994, C.III, s.512). Kitabe, çeşmenin orta kısmında kemerin hemen altına yerleştirilmiştir. Kitabenin tarih mısrası şu şekildedir:

"Bu Fedayi dedi tarihin anın Aynı Hesân Halili Cevkân" 999 (M.1590) (Tanışık, 1943, s.44).

Çeşmenin her bir yüzü klasik üslupta sivri kemerli yapılmıştır. Bu kemerler yığma taş ayaklar üzerine oturmaktadır. Ayna taşlarının iki yanında birer adet su tası bulunmaktadır. Çeşmenin üzeri taş malzeme ile yapılmış eğimli bir çatıyla örtülmüştür.

B - EMİNÖNÜ GÜZELCE MAHMUD PAŞA ÇEŞMESİ:

XVII. yüzyıl meydan çeşmelerine ise Eminönü Güzelce Mahmud Paşa Çeşmesi'ni (H.1014/M.1605) örnek verebiliriz. Eser, I. Ahmed devrinin vezirlerinden olan ve yakışıklı olduğu için "Güzelce" lakabıyla anılan Mahmud Paşa tarafından yaptırılmıştır. Eserin üzerinde onarım ve inşa olmak üzere iki kitabe bulunmaktadır. Eserin Şair Bülbülü tarafından yazılan inşa kitabesinin tarih beyti şu şekildedir:

"Bülbül-i gördü çu esasını dedi tarih / Yapdı hak yoluna bu çeşmeyi Mahmud Paşa" (H.1014 / M.1605) (Talasoğlu, 1994, s.11).

Çeşmenin onarım kitabesi ise şu şekildedir:

"Devr-i adlinde Han Osman'ın / Oldu nice harabe âbâdan Mısırî Osman Ağa dahi lillah / Saldı bu ayne âb-ı Hayri ayan Yeni tarh ile ola hoş tarih / Be ne âlâ yerinde çeşme revan" (H.1031 / M.1622) (Talasoğlu, 1994, s.11).

Kitabeden de anlaşılacağı üzere eser, M.1622 yılında Babüssaade Ağası Mısırî Osman Ağa tarafından tamir ettirilmiştir. Birden fazla onarım gören eser sırasıyla H.1031 yılında II. Osman, H.1172 yılında III. Mustafa ve bilinmeyen bir tarihte Sultan Abdülmecit döneminde de onartılmıştır (Talasoğlu, 1994, s.11).

Şekil 1. Güzelce Mahmud Paşa Çeşmesi Genel Görünüş ve Ön Cephesi

Üç yüzlü bir meydan çeşmesi olan bu eserin üst kısmı sekiz sıra tuğla malzeme ile örülmüş ve yine tuğla malzeme ile saçak yapılmıştır. Eserin üç yüzünde yer alan çeşmeler klasik üslupta sivri kemerli yapılmış ancak inşa kitabesinin yer aldığı asıl çeşme zeminden hafif taşırılarak vurgulanmıştır. Asıl çeşmenin bulunduğu cephenin en üst kısmında bir rozet içerisinde Sultan Abdülmecit'in tuğrası yer almaktadır. Dört yandan bezemesiz silmelerle çerçeve içerisine alınan bu çeşmenin kemerinin hemen üzerine kitabesi yerleştirilmiştir. Kilit taşında küçük bir gülbezek motifinin yer aldığı bu sivri kemer yanlarda bulunan yağma taş ayaklarla taşınmaktadır. Çeşmenin ayna taşının üst kısmı iki kademeli konsol şeklinde tasarlanmıştır. Ayna taşının iki yanında ise birer adet kaş kemerli tas yuvası bulunmaktadır. Yanlarda yer alan diğer iki çeşme birbirinin benzeridir. Sivri kemerli ve son derece sade olan bu çeşmeler duvarın içine gömülüdür. Kemerlerin kilit taşına birer adet gülbezek motifi işlenmiştir.

Şekil 2. Güzelce Mahmud Paşa Çeşmesi Yan Cepheleri

Şekil 3. Güzelce Mahmud Paşa Çeşmesi Sultan Abdulmecid'in Tuğrası

C - EDİRNEKAPI MUSTAFA AĞA MEYDAN ÇEŞMESİ:

XVII. yüzyıl meydan çeşmelerine diğer bir örnek olarak Edirnekapı Mustafa Ağa Meydan Çeşmesi'ni gösterebiliriz. İstanbul'un Fatih ilçesinde bulunan bu eser, üzerinde yer alan kitabeye göre Edirne Sarayı ağalarından Mustafa Ağa tarafından H.1092 / M.1681 yılında inşa ettirilmiştir (Karakaya, 1994, C.V, s.559).

Şekil 4. Mustafa Ağa Meydan Çeşmesi Ön Cephe Görünüşü ve Kitabesi

Şekil 5. Mustafa Ağa Meydan Çeşmesi Ayna Taşı

Kesme taş malzeme ile inşa edilmiş olan eser, tek yüzlü bir meydan çeşmesidir. Eserin üzeri dört yöne eğimli kırma bir çatı ile örtülüdür. Klasik üslupta sivri kemerli yapılan çeşme cepheden hafif taşırılarak vurgulanmıştır. Üç yandan bezemesiz silmelerle çevrili olan eserin kitabesi, iki sütun ve iki satır şeklinde düzenlenmiş olup yazılar kartuş içerisine alınmıştır. Çeşme nişinin üzerini örten kemerin hemen üzerine yerleştirilen kitabe;

“Sahib-ül hayrat Ağa-yı Saray-ı Edirne / Mustafa Ağa'ya rahmet ide rabb-ı kâinât
Nûş iden der bu eser-i eşk-nümâ tarihini / Çeşme-i pâk-ı musaffâ bi-bedel mâ-i hayat” sene 1092 yazılıdır (Karakuş, Kızıltoprak, 2008, 266).

Kitabenin iki yanına birer adet gülbezek motifi işlenmiştir. Çeşme nişinin üzerini örten sivri kemerin kilit taşı üzerinde de bir adet gülbezek motifi bulunmaktadır. Çeşmenin kemeri yarlarda bulunan yığma ayaklar tarafından taşınmaktadır. Çeşme nişinin iç kısmı kemerin ayaklara oturduğu hizada iki sıra bezemesiz düz silme ile iki bölüme ayrılmıştır. Eserin ayna taşı üzerine sepetkulpu kemer motifi kabartma tekniğiyle işlenmiş olup bu kemer motifinin hemen alt orta kısmına bir adet gülbezek motifi yapılmıştır. Ayna taşının iki yanında selvi ağacı motifleri yer almaktadır. En üstünde ise kıvrık dallar ve çiçeklerle bezenmiş bir bordür bulunmaktadır. Ayna taşının iki yanında birer adet kaş kemerli tas yuvası yer almaktadır.

Şekil 6. Mustafa Ağa Meydan Çeşmesi Arka Cephe Görünüşü

D - III. AHMED MEYDAN ÇEŞMESİ:

XVIII. yüzyılda inşa edilmiş meydan çeşmelerinin en çarpıcı örneği; Bab-ı Hûmayun önünde yer alan III. Ahmed Meydan Çeşmesi'dir. Eserin bulunduğu yerde önceden Perayton isimli bir Bizans çeşmesi bulunmaktaydı (Ödekan, 1995, C.I, s.116). Çeşmenin üzerindeki kitabeden anlaşıldığına göre; çeşme, Sadrazam Damad İbrahim Paşa'nın tavsiyesi ile H.1141 (M.1729) yılında III. Ahmed tarafından inşa ettirilmiştir. Çeşmenin mimarının kim olduğu bilinmemekle birlikte pek çok yerde eserin, III. Ahmed Dönemi Hassa Baş Mimarı Kayserili Mehmed Ağa tarafından inşa edildiği kayıtlıdır. Ancak bu iddiayı destekleyen kayıtlar bulunmamaktadır. Yalnızca kısa bir arşiv kaydında Mehmed Ağa'nın çeşmenin alem ve şebekelerinin yaldızlanması işini üstlendiği bildirilmektedir (Eyice, 1992, C.II, s.38). Dört cepheli bir meydan çeşmesi olan III. Ahmed Çeşmesi, dikdörtgen bir plan üzerine oturmaktadır ve çeşmenin dört köşesinde birer adet dairevi formda sebil bulunmaktadır. Bu sebiller vasıtasıyla çeşmenin köşeleri pahlanarak estetik bir görüntü elde edilmiştir. Çeşmenin merkezinde sekizgen prizma gövdeli bir su deposu vardır. Deponun üzeri geniş ahşap saçakları olan kurşun kaplama bir çatı ile örtülmüştür. Çatının tam ortasında ve sebillere denk gelen dört köşesinde birer adet yüksek kasnaklı yalancı kubbe vardır. Kubbelerin her birinin üzerinde altın yaldıza boyanmış ve tunç malzemeden yapılmış alemler bulunmaktadır. Bu kubbeler ve alemler yapıyı oldukça yüksek ve ihtişamlı göstermektedir. Yapının dikey kütlelerini yatay düzlemde keserek daha yumuşak bir görüntü sağlayan geniş ahşap saçak oldukça bezemeli yapılmış ve saçak yüzeyi, çeşme ile sebiller üzerinde farklı motiflerle bezenmiştir. Ancak bu motifler orijinal olmayıp çatıda yapılan onarımlar sonrasında tasvir edilmişlerdir.

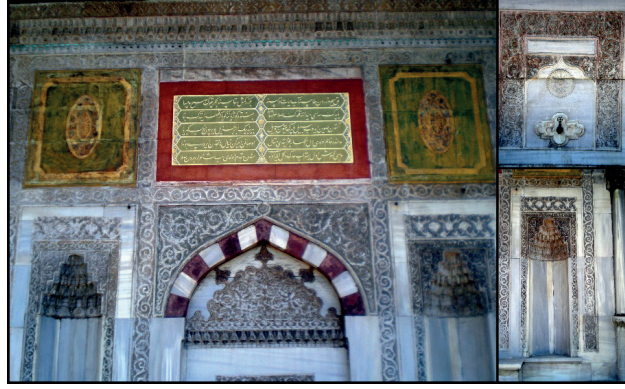

Şekil 7. III. Ahmed Meydan Çeşmesi Genel Görünüş

Şekil 8. III. Ahmed Meydan Çeşmesi Sebil Ve Sebil Etekleri

Çeşmenin köşelerine yarım daire formunda inşa edilmiş sebillerin etek kısımları hurma ağacı gövdesine benzeyen sütunlarla üç bölüme ayrılmıştır. Bu sütunların üzerinde sebili boydan boya çevreleyen bir mukarnas frizi yer alır. Sebil etekleri her cephede farklı olmak üzere vazoda içinde çiçek motifleri, gülbezekler ve grift bir örgü ağına sahip olan bitkisel bezemelerle bezenmiştir.

Şekil 9. III. Ahmed Meydan Çeşmesi Detay Görüntüleri

Eserin dört cephesinde birer adet klasik üslupta sivri kemerli çeşme bulunmaktadır. Bu çeşmelerin sivri kemerli ve renkli taşlarla alması klasik etkiyi sürdürmesi açısından önemli bir özelliktir. Eserin kuzey cephesinde yer alan çeşmenin ayna taşına vazoda içinde çiçek motifleri betimlenmiştir. Bu motiflerden ortada yer alanları perspektif yardımıyla üç boyutlu gösterilen bir sehpa üzerine konumlandırılmıştır. Buna ek olarak; oldukça bezemeli olan eserde rumi, palmet, lotus, kıvrık dallar, çintemani ve çeşitli çiçek motifleri gibi klasik dönem süsleme öğelerinin kullanılması da dikkat çekicidir. Eser, aşırı derecede bezenmiş olması ile de tüm dikkatleri üzerine çekmektedir.

E - EMETULLAH GÜLNUŞ VALİDE SULTAN ÇEŞMESİ:

Şekil 10. Emetullah Gülnuş Valide Sultan Çeşmesi Genel Görünüş ve Detay Görüntüleri

XVIII. yüzyılın diğer bir önemli örneği ise; Üsküdar İskele Meydanı'nda yer alan Emetullah Gülnuş Valide Sultan Çeşmesi'dir. Eser, Sultan III. Ahmed'in emriyle H.1141 (M.1729) yılında, Sultan III. Ahmed'in annesi Rabia Emetullah Gülnuş Valide Sultan'ın hayratı olarak Sadrazam Damad İbrahim Paşa tarafından yaptırılmıştır (Eyice, 1955,s.39). Dört cepheli bir meydan çeşmesi olan Emetullah Gülnuş Valide Sultan Çeşmesi, kare bir plan üzerine oturmaktadır ve eserin dört cephesinin ortalarına gelecek şekilde birer adet çeşme ve çeşmenin pahlanmış olan köşelerine de birer adet suluk yerleştirilmiştir. Köşelerdeki bu suluklar sayesinde çeşmenin keskin hatları

yumuşatılmış ve estetik bir görünüm elde edilmiştir. Her bir suluk nişinin üzeri dokuz dilimli istiridyeye kabuğu şeklinde tasarlanmış yuvarlak bir kemer ile kapatılmıştır. Çeşme nişlerinin üzeri ise klasik üslupta sivri kemerli yapılmıştır. Dönemin çarpıcı örneklerinden biri olan bu eserde de klasik dönem etkilerinin devam ettirildiği görülmektedir. Eserde; rumi, palmet, kıvrık dallar, çeşitli çiçek motifleri ve mukarnas gibi süsleme öğelerinin de kullanılmış olması bu etkiyi kuvvetlendirmektedir.

F - TOPHANE MEYDAN ÇEŞMESİ:

XVIII. yüzyıl meydan çeşmelerinden olan Tophane Meydan Çeşmesi, Kılıç Ali Paşa Camii, Nusretiye Camii ve rıhtımın da yer aldığı Tophane Meydanına H.1145 (M.1732) yılında Sultan I. Mahmud'un emriyle yaptırılmıştır (Cezar, 2002:262). Eser inşa ettirilmeden önce meydana bulunan dükkânlar yıktırılarak çeşmenin etrafında bir açıklık meydana getirilmiştir (Talasoglu, 1994, s.37). Dört yüzlü, kare planlı bir meydan çeşmesi olan eser, mermer malzeme ile inşa edilmiştir. Eser M.1837 yılında onarım görmüş ve bu onarımlarda çeşmenin üst örtüsü tamamen değiştirilmiştir. M. 1956-1957 yıllarında yapılan onarımlarda ise İstanbul Sular İdaresi tarafından malzemeye uygun şekilde çeşmenin saçak ve kubbeleri yeniden yapılmıştır (Karakuş, Kızıltoprak, 2008, s.203). Eser oldukça bezemeli olup adeta boş bir yüzey bırakılmamıştır. Çeşmenin geniş saçaklarının altında rumilerden oluşan bir korniş ve mukarnaslı bir silme vardır. Bu silmenin altında yer alan bordürün üzerine kabartma tekniğiyle yuvarlak kemerler içerisinde "kâse içinde meyve" motifleri işlenmiştir. Bu bordür yapının dört cephesini de dolanmaktadır. Eserin iki satırlık kitabesi bu bordürden sonra gelmekte ve yapıyı çevrelemektedir. Kitabe kuşağından sonra yapının köşeleri pahlanarak üst kısımlara mukarnaslı sarkıtlar yapılmıştır. Bu sarkıtların altında ise istiridyeye dilimleriyle doldurulmuş yuvarlak kemerli nişler yer almaktadır. Pahlanan bu köşelerle yapının küteselliği kırılarak esere hareket kazandırılmıştır. Eserin dört cephesinde de birer adet sivri kemerli çeşme ve çeşmelerin iki yanında birer adet mukarnas kavsaralı mihrabiyeler bulunmaktadır. Çeşmelerin kemer köşeleri rumi ve palmetlerle elde edilmiş grift bezemelerle bezenmiştir. Çeşmelerin ayna taşları üzerine dalgalı kaş kemer motifi işlenmiş olup bu kemerin hemen alt orta kısmına birer adet gülbezek motifi yapılmıştır. Bunun iki yanında da birer adet selvi ağacı motifleri bulunmaktadır. Ayna taşının iki yanına altta vazo içinde çiçek, üstte ise kâse içinde meyve motifleri tasvir edilmiştir.

Şekil 11. Tophane Meydan Çeşmesi Genel Görünüş ve Detay Görüntüleri

G – AZAPKAPI SALİHA SULTAN ÇEŞMESİ:

XVIII. yüzyıl meydan çeşmelerinin diğer bir örneği de Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi'dir. Galata'da Sokullu Mehmed Paşa Camii'nin arkasında bulunan eser, I. Mahmud'un annesi Saliha sultan tarafından H. 1145 (M.1732) yılında yaptırılmıştır (Barışta, 1995, s.70). Çeşme şehrin hareketli bir noktasında küçük bir meydana inşa edilmiştir ve bu meydan daha sonraları "Çeşme Meydanı" ismiyle anılmıştır (Talasoglu, 1994, s.44).

Şekil 12. Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi Genel Görünüş

İhtişamlı bir görünüme sahip olan eserin üzeri; geniş saçaklı ve üzerinde yüksek kasnaklı yalancı kubbelerin yer aldığı bir üst örtüyle kapatılmıştır. Düzgün geometrik bir plan arz etmeyen eserin iki yanında birer adet çeşme ve bunların ortasında geometriyi bozan daire planlı bir sebül yer almaktadır. Sebülün gövdesi, sebül eteği üzerinde yükselen mukarnas başlıklı sütunlarla beş parçaya bölünerek cepheye hareketlilik kazandırılmıştır. Sebül cephesini bölen her bir parçanın üzerinde ise dörder satırlık inşa kitabeleri yer almaktadır. Sebülün iki yanında yer alan çeşmeler klasik üslupta sivri kemerli inşa edilmişlerdir. Prizmatik dikdörtgen formunda olan bu çeşmeler benzer şekillerde bezenmiş olup aşırı derecede süsleme ögesi içermektedirler. Çeşmelerin etrafını çevreleyen silmeler ve bordürler bitkisel formlardan oluşan grift örgülerle bezenmiştir. Çeşmeler iki yandan burmalı sütuncelerle sınırlandırılmıştır. Çeşme nişlerinin üzerini örten kemerlerin, kemer köşeleri ve kemer aynaları rumi, palmet ve lotuslarla elde edilmiş grift bir bezeme ile bezenmiştir. Çeşme nişlerinin iç kısmı, üzenği taşı hizasında bir sıra mukarnas dışı frizi ile iki bölüme ayrılmıştır. Çeşmelerin ayna taşlarına altlı ve üstlü olmak üzere bir sehpa üzerine konumlandırılmış vazo içinde çiçek motifleri tasvir edilmiştir. Bu motiflerin ortasında ise altın yaldıza boyanmış birer adet kabara bulunmaktadır.

Şekil 13. Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi Detay Görüntüleri

H - BEZMİ ALEM VALİDE SULTAN ÇEŞMESİ:

XIX. yüzyıl çeşmelerinden olan Bezmi Alem Valide Sultan Çeşmesi, H.1255 (M.1839) yılında Sultan Abdülmecid tarafından annesi Bezmi Alem Valide Sultan için inşa ettirilmiştir. Eser, Beşiktaş / Maçka'da yer almaktadır. Mermer malzemeden yapılmış dört yüzlü bu meydan çeşmesi 1985 yılında T.B.M.M. Milli Saraylar Daire Başkanlığı tarafından onartılmıştır (Talasoğlu, 1994, s.74). Eserin beş satır, iki sütun şeklinde düzenlenmiş olan kitabeleri şu şekildedir:

“Bezmiâlem Valide Sultan-ı âli-şandır / Himmetiye hâmemiz hem-zîb-i unvan eyledi
Gördü alem bahr-i gamda teşne –dil kalmıştı çün / Çâr ceybinden o âli bezl-i ihsan eyledi
Sarf idüp zerrin nukuudun hasbeten li-'llah heman / Mahz-ı cûdundan târâvet-yâb-ıatşan eyledi
Han Mecid'in mader-i ser-tâc-ı yektâgevheri / Pür fütûh rûh-i Mahmud Hanı şâdân eyledi
Şükriya tarihini al gel sadâ-yı âbdan / Lûleden bû Kevser âbı geldi ceryan eyledi
Cenab-ı Valide Sultandır elhak menba-ı eltaf / İder sirab-ı ihsan dehri elbet ol kerem-mu'tad
Cihanın âbı rûyu hazret-i Abdülmecid Han'a / Dua aldırmağ için eyledi bu çeşmeyi bünyâd
İlâhi mâder-i feyz-averiyle ol şehinşahi / Zülal-i ömr-ü ikbal ile sirâb eyle hem kıl şâd
Mücevher tam iki tarih bir beyt içre bak çıkdî / O şâhın çâkeri Ziver bu nazmı idecek inşad
Revan kılsun Şeh-i afaka cûy-i nusretin Sûbhan / Bu semti Valide Sultan kıldı âb ile dil-şad”
(Talasoğlu, 1994, s.74-75).

Şekil 14. Bezmi Alem Valide Sultan Çeşmesi Genel Görünüş

Üzeri düz damla örtülü olan eserin bezemesiz silmelerle hareketlendirilmiş dar bir saçağı bulunmaktadır. Saçağın hemen altında yer alan bordürün üzeri kabartma tekniğiyle yapılmış bitkisel motiflerle bezenmiştir. Altın yaldıza boyanmış olan bu motiflerin ortasında yer alan madalyonun üzerinde Sultan Abdülmecid'in tuğrası bulunmaktadır. Dört cepheyi de dolanan bu bordür köşelerde dekoratif dilimli, onun yanında ise gövdesi yivlendirilmiş sütuncelerle taşınmaktadır. Bu sütuncelerin arasına da eserin kitabeleri yerleştirilmiştir. Kitabelerin hemen altında yer alan ayna taşları ise iki sıra düz silme ile çerçeve içerisine alınmıştır. Ayna taşının üzerine kabartma tekniğinde çelenk ve çapraz şekilde yerleştirilmiş silah motifleri yapılmıştır. Çeşmelerin, göbek kısmından hafif kavis yapan dikdörtgen formunda yalıkları bulunmaktadır. Eser, bezeme öğeleri ile Ampir üslup özelliklerini taşımaktadır.

Şekil 15. Bezmî Alem Valide Sultan Çeşmesi Ön Cephe Görünüşü

I - II. ABDÜLHAMİT ÇEŞMESİ:

Sultan II. Abdülhamit'in H.1319 (M.1901) yılında yaptırmış olduğu II. Abdülhamit Çeşmesi, XIX. yüzyıl çeşmeleri için güzel bir örnektir. Beşiktaş İlçesi, Maçka Silahhanesi'nin karşısında yer alan eser, İtalyan Mimar Raimondo d'Aronco'nun eseridir. Eser, 1957 yılında yapılan yol genişletme çalışmaları esnasında asıl yeri olan Tophane Nusretiye Camii önünden taşınarak bugünkü yerine nakledilmiştir (Demirsar, 1994, C.I, s.43). Tamamen mermer malzemeden inşa edilmiş olan bu dört yüzlü küçük meydan çeşmesinin, dört yüzünde de Talik hatla yazılmış kitabesi yer almaktadır. Üsküdarlı Ahmet Tâlât tarafından yazılan kitabe şu şekildedir: "Sayesinde ol şehinşah-ı mu'alla meşrebin / Teşnegâna böyle dil-cû çeşmeler oldu bedid Âb-ı şerbetin içüb birle Didim târihini / Eyledi bu çeşmeyi bünyâd Han Abdülhamid" (Talasoglu, 1994, s.86).

Şekil 16. II. Abdülhamit Çeşmesi Genel Görünüş

Dikdörtgen bir plana sahip olan eserin üzeri iki katlı bir çatı ile örtülmüş olup, çatının da üzerinde kule görünümlü bir yalancı kubbe yer almaktadır. Geniş saçaklı çeşmenin dört köşesine birer adet sütun yerleştirilmiştir. Sütunlarla saçak arasında kalan yüzeyde eserin kitabeleri bulunmaktadır. Kitabeler kıvrımlar yapan kenger yaprakları ile çerçeve içerisine alınmıştır. Kitabelerden sonra çeşme bezemesiz, iç ve dış bükey silmelerle çevrelenmiştir. Eserin geniş yüzeylerinde yer alan çeşmelerinin üst kısmı bu silmelerden sonra tamamen boşaltılmış olup, bu boş çerçevenin üst iki köşesine de volütlü konsollar yapılmıştır. Çeşmenin ayna taşının tacı korint yaprakları, S ve C kıvrımları yapan bitkisel motiflerle grift bir şekilde bezenmiştir. Bu tacın orta kısmında ise bir adet vazoda çiçek motifi bulunmaktadır. Tacı, yanlarda yer alan gövdesi yivlendirilmiş iki adet dekoratif sütun taşımaktadır. Bu sütuncelerin yanlarında da birer adet suluk bulunmaktadır. Çeşmenin yalağı dalgalı olup üzeri silme ve kıvrımlar yapan bitkisel motifler bordürüyle bezenmiştir. Tüm bu bezeme öğeleri ile eser Barok Dönem özellikleri göstermektedir.

Şekil 17. II. Abdülhamit Çeşmesi Detay Görüntüsü

III - DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Osmanlı Devleti, bir İslam ülkesi olması sebebiyle kültürel ve fiziksel oluşumları açısından Avrupa ülkelerinden farklılıklar göstermiştir. Kendi inanış ve ihtiyaçları doğrultusunda bu kendine özgülüğü yüzyıllarca sürdüren Osmanlı Devleti'nin özellikle yaşadığı ekonomik sıkıntılar nedeniyle XVIII. yüzyılda Batı'da yaşanan gelişmelere karşı bir farkındalık oluşturduğu görülmektedir. Ancak XVIII. yüzyıl sadece Osmanlı Devleti'nin değil tüm dünyanın değişim rüzgârına kapıldığı bir yüzyıldır. Bu yüzyılda tüm dünyada sivil mimariye ciddi bir dönüşün yaşandığı, köşk, saray, kasır gibi mimari yapıların inşasının arttığı, bahçe ve meydan düzenlemelerinde yeni uygulamaların yapıldığı gözlenmektedir. Bu bahçe ve meydan uygulamalarının en belirleyici elemanları ise çeşme ve havuzlar olmuştur.

Su mimarisinin sivil mimaride yoğun bir şekilde kullanıldığı bu yüzyılda su sadece biyolojik bir ihtiyaç olarak görülmemiş, kendisine giydirildiği mimarinin büyüklüğü, malzemesi, bezeme zenginliği ve kitabe metinleri ile baninin kişiliğini yücelten birer temsil anıtları olmuştur. XVIII. yüzyılda eski bünyelerine oranla heybetli, ancak diğer mimari yapılara oranla küçük olan ve kentin sokaklarında sergilenen çeşmeler, baninin tanınması ve itibarı için çok işlevsel yapılar olarak Osmanlı Mimarisi'nde geniş bir yer tutmuştur.

Meydan çeşmesi yapılması geleneği Osmanlı Mimarisinde XVIII. yüzyıldan önce de bulunmaktaydı. Ancak Osmanlı Devleti'nde meydan olarak değerlendirilen alanlar, Avrupa kentlerinin meydanları gibi düşünülmemelidir. Çünkü XIX. yüzyıla kadar Türk kentlerinde planlanmış bir meydan anlayışı oluşmamıştır.

Bu durumun başlıca nedenleri arasında Osmanlı Devleti'nde törenlerin büyük bir kısmının Topkapı Sarayı avlusunda yapılmasının da etkisi bulunmaktadır. Buna ek olarak sergi gibi toplumsal aktivitelerde cami avlularının kullanılması da Avrupa meydanlarına benzer bir meydan oluşumunu gereksiz kılmıştır. Ancak XVI. yüzyılda Fatma Sultan'ın düğün töreninde hazırlanan nahılların geçişini yapabilmek için bazı evlerin saçaklarının yıkılması, düzenlenmiş bir meydana duyulan ihtiyacı gözler önüne sermektedir.

Osmanlı şehirlerinde, sokağın biraz genişlemesi veya birkaç yolun birleşmesiyle oluşan alanlar meydan olarak değerlendirilmiştir (Seçkin, 2011, s.46). Rastlantısal olarak oluşan bu açıklıklar çeşme, pazar yeri gibi ihtiyaçlar doğrultusunda kullanılarak meydan kavramının fonksiyonel kısmı tamamlanmış ve etrafında sosyal bir hayat oluşumuna zemin hazırlamıştır. Böylece fiziksel olarak kendiliğinden oluşmuş bu meydanlara yapılan çeşmeler, meydan çeşmesi ismini alırken, etrafında sosyal bir hareketlenmeyi sağlayan çeşmeler de buldukları meydanlara, çeşme meydanı ismini vererek birbirlerini bütünlemişlerdir. Ancak bu mekânlar etrafında oluşan alanlar, meydan tanımı için yeterli değildir. Bu nedenle bu alanların sosyal alan olarak değerlendirilmesi daha uygun olacaktır. Fiziksel oluşumunu tam anlamıyla tamamlamayan bu alanlara inşa edilen meydan çeşmelerinin de XVIII. yüzyıldan önce fonksiyonel yönleriyle ön plana çıktıkları görülmektedir. Hatta Maltepe Feyzullah Efendi Çeşmesi örneğinde olduğu gibi XVIII. yüzyıl da dahi işlevselliği ile ön plana çıkan çeşmelerin mevcut olduğu, meydan çeşmesi kavramının Avrupa'da olduğu gibi bir temsil, bir kent aksesuarı olarak görülmediği gözlenmektedir. Ancak bu dönemdeki meydan çeşmelerinin etrafında halkın toplanarak sohbetler ettiği ve satıcıların bu halk kalabalığı arasında ticaret yaptığı gravürlerden anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra De La Ferté-Meun'un anlatımına göre; İstanbul halkı haftanın farklı günlerinde, farklı bir çeşme başına giderek bir tür sosyalleşme ritüeli gerçekleştirmektedirler (Hamadeh, 2010, s.170). Bu bağlamda meydan çeşmeleri sosyal hareketlenmenin zeminini hazırlayan odak noktaları olmakla birlikte, bu çeşmelerin bulunduğu alanlar etrafında yer alan yapılarla organize bir şekilde düşünülerek planlanmamıştır. Osmanlı mimarisinde meydan çeşmeleri planlanmış bir meydanın elemanı olmadığı gibi bazı durumlarda kendi bünyesiyle çevresinde yine planlanmamış ancak olağan bir şekilde gelişen meydanların oluşumuna olanak sağlamıştır.

Bütün bu rastlantısallıklara rağmen Osmanlı Devleti'nde meydan çeşmelerinin XVIII. yüzyıldan itibaren daha hacimli ve yoğun bezemeli yapıldığı gözlenmektedir. Ayrıca oldukça geniş tutulan saçaklarla çeşmelere heybetli bir görünüm kazandırılarak bu anıtlara kent ortasına inşa edilmiş birer köşk izlenimi kazandırılmaya çalışılmıştır. XVIII. yüzyıl ve devamında inşa edilen meydan çeşmelerinin, Osmanlı çeşme mimarisine getirmiş olduğu en dikkati çeken yeniliği ise hacimsel büyüme ve yoğun bir bezeme programıdır. XIX. yüzyılda ise meydan çeşmesi kavramının diğer yüzyıllara oranla daha anlaşılır bir boyuta geldiği görülmekle birlikte, II. Abdülhamit'in çabalarına rağmen tasarlanmış bir meydan oluşturulamadığından Osmanlı Devleti'nde meydan çeşmesi kavramı hep bir yönüyle eksik kalmıştır.

KAYNAKLAR

- ARSEVEN, C. Esat, "Çeşme", Sanat Ansiklopedisi, C.I., İstanbul, 1983, s.388.
- BARIŞTA, Örcün, İstanbul Çeşmeleri, Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi, Ankara, 1995.
- BOYSAN, Burak, BİLGİN, İhsan, "Meydanların Varoluş ve Yokoluş Nedenleri", İnsan, Çevre, Kent, s.73.
- CEZAR, Mustafa, (2002). Osmanlı Başkenti İstanbul, İstanbul, 1996
- DEMİRSAR, Belgin, "Abdülhamid II. Çeşmesi", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C:I., İstanbul, 1994, s.43.
- EYİCE, Semavi, "Ahmed III Çeşmesi", İslam Ansiklopedisi, C.II., İstanbul, 1992, s.38-39.
- EYİCE, Semavi, "Ahmed III Çeşmesi (Üsküdar)", İslam Ansiklopedisi, C.II., İstanbul, 1992, s.39-40.
- EYİCE, Semavi, "Çeşme", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.VIII, İstanbul, 1993, s.277-287.
- HAMADEH, Shirine, Şehr-i Sefa 18. Yüzyılda İstanbul, İstanbul, 2010.
- KARAKAYA, Enis, "Mustafa Ağa Meydan Çeşmesi", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C:V., İstanbul, 1994, s.559.
- KARAKUŞ, Rahmi, KIZILTOPRAK, Süleyman, vd. İstanbul Tarihi Çeşmeler Külliyesi, C:I-II-III., İstanbul, 2008, s.266.
- KUBAN, Doğan, "Aksaray", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C:I., İstanbul, 1994, s.161-162.
- KUBAN, Doğan, "Beyazıt", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C:II., İstanbul, 1994, s.237-238.
- KUBAN, Doğan, "Eminönü", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C:III., İstanbul, 1994, s.160.
- KUBAN, Doğan, "Laleli", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C:V., İstanbul, 1994, s.188.
- KUBAN, Doğan, "Meydanlar", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C:V., İstanbul, 1994, s.432-434.
- KUBAN, Doğan, Bir Kent Tarihi (Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul), İstanbul, 2000.
- KUBAN, Doğan, Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları. İstanbul, 2010.
- ÖDEKAN, Ayla, "Ahmed III. Meydan Çeşmesi", İstanbul Ansiklopedisi, C.I., İstanbul, 1995, s.116-117.
- SEÇKİN, Y. Çağatay, "Ondokuzuncu Yüzyıl Öncesi Anadolu Türklerinde Kamu Yaşamı ve Açık Mekânlar", Restorasyon Konservasyon Çalışmaları, (Nisan, Mayıs, Haziran 2011), S.9, 2011, s.38-48.
- TALASOĞLU, A., İstanbul'un Meydan Çeşmeleri, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994.
- TALASOĞLU, Alin, "Halil Çevgan Çeşmesi", İstanbul Ansiklopedisi, C:III, İstanbul, 1994, s.512.
- TANIŞIK, H. İbrahim, İstanbul Çeşmeleri, C: I-II., İstanbul, 1943.
- TAŞÇI, Hasan, Kent Meydanı ile Kent Kimliği İlişkisi – Üsküdar Meydanı Örneği, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, 2012.
- YÜNGÜL, Naci, Üsküdar III. Ahmed Çeşmesi, İstanbul, 1955.

